

Martyna Grądzka-Rejak

Instytut Pamięci Narodowej, Biuro Badań Historycznych
<https://orcid.org/0000-0001-8805-0616>
martyna.gradzka@ipn.gov.pl

Zoë Waxman, *Kobiety Holocaustu*, tłum. Joanna Bednarek, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2019, 287 s.

Problematyka Holocaustu doczekała się obszernej literatury, zazwyczaj jednak perspektywa kobiet żydowskich w czasie Zagłady nie była w niej szerzej uwzględniana. Prowadzone w ostatnich latach prace badawcze coraz częściej jako istotną kategorię uwzględniają płęć¹. Dotychczas zarówno wspomnienia kobiet, jak i relacje mężczyzn służyły do przedstawienia dziejów całej społeczności żydowskiej w czasie okupacji, a autorzy szkiców i monografii najczęściej nie stawiali pytań o podobieństwo i odmiennosć losów tych grup. Traktowali ich doświadczenia, przeżycia, obawy i radości niezależnie od płci; co najwyżej upatrywali różnice w wieku, miejscu zamieszkania, pochodzeniu rodzinnym, wykształceniu czy stopniu przywiązania do tradycji. Odmienny punkt widzenia został zaprezentowany w publikacji Zoë Waxman pt. *Kobiety Holocaustu*. Jest to przekład pracy *Women in the Holocaust: A Feminist History*², która ukazała się w Oksfordzie w 2017 r. W polskim wydaniu tytuł został zredukowany do pierwszej części i niezbyt fortunnie przetłumaczony jako *Kobiety Holocaustu*, a nie np. *Kobiety podczas/w czasie Holocaustu*.

Zoë Waxman pracuje na Uniwersytecie Oksfordzkim, w swoich analizach skupia się na perspektywie feministycznej, doświadczeniach kobiet w czasie Zagłady oraz problematyce przemocy seksualnej. Podjęcie takich tematów uzasadniła w następujący sposób: „Główny nurt badań historycznych [...] nie uwzględnił dokonań historii kobiet czy historii uwzględniającej kategorię płci, a tym bardziej nie włączył w swój obręb intuicji wypracowanych na gruncie historii femi-

¹ W rodzimej literaturze zob. np. Agnieszka Nikliborc, *Uwięzione w KL Auschwitz-Birkenau. Traumatyczne doświadczenia kobiet odzwierciedlone w dokumentach osobistych*, Kraków: Nomos, 2010; Joanna Stöcker-Sobelman, *Kobiety Holocaustu. Feministyczna perspektywa w badaniach nad Shoah. Kазus KL Auschwitz-Birkenau*, Warszawa: Trio, 2011; Bożena Karwowska, *Ciało. Seksualność. Obozy zagłady*, Kraków: Universitas, 2009; Martyna Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Kraków: Wysoki Zamek, 2016; Joanna Ostrowska, *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*, Warszawa: Marginesy, 2018.

² Zoë Waxman, *Women in the Holocaust: A Feminist History*, Oxford: Oxford University Press, 2017.

nistycznej. Opublikowane niedawno ważne prace wciąż zawierają założenie, iż Zagłada była zjawiskiem neutralnym pod względem płci, albo jeszcze gorzej, że doświadczenie kobiet to coś pobocznego, odwracającego naszą uwagę od głównych wydarzeń” (s. 15). Autorka nie traktuje skazanej na zagładę społeczności żydowskiej jako monolitu, ale uznaje płeć za istotny czynnik wpływający zarówno na podmiotowość ofiar, jak i – co szczególnie innowacyjne – na przebieg samego ludobójstwa. Tezę tę stara się udowodnić na kolejnych kartach książki. Praca składa się z czterech rozdziałów, z których trzy dotyczą okresu okupacji, ostatni zaś powojnia. Poprzedza je obszernie wprowadzenie, a zamyka podsumowanie na temat perspektywy feministycznej. Układ treści budzi pewne zastrzeżenia: o ile pierwsze trzy rozdziały odnoszą się do tytułowej problematyki, Zagłady, o tyle rozdział czwarty – obszerny, ponad 40-stronicowy – omawia losy powojenne. Jest on zdecydowanie zbyt długi jak na praktykowany w badaniach epilog, w którym opisywane są konsekwencje doświadczeń wojny i okupacji.

W rozdziale pierwszym Waxman omówiła sytuację Żydówek w gettach Europy Wschodniej. Skoncentrowała się na ich losie w getcie warszawskim, które choć największe, nie było reprezentatywne dla tego typu dzielnic w Generalnym Gubernatorstwie (GG). W tekście pojawiają się też odwołania do warunków egzystencji w getcie łódzkim. Autorka podkreśliła, że jej celem nie jest prezentowanie kobiet pełniących tradycyjnie przypisane im funkcje, jednak wielokrotnie odniosła się do problematyki życia rodzinnego nie tylko w kontekście przejmowania przez nie przywódczej roli w domu. Czytelnik może nawet odnieść wrażenie, że spora część pracy została poświęcona kolejom losu rodziny żydowskiej podczas okupacji, a nie perspektywie kobiet. Waxman analizowała takie zagadnienia, jak role społeczne, obowiązki i relacje domowe, ciąża, macierzyństwo, a także przypadki aborcji. Wspomniała przy tym o zakazie rodzenia dzieci obowiązującym m.in. w gettach w Szawlach i Kownie, a także o wynikającej z niego konieczności usunięcia płodu. Po tych informacjach autorka stwierdziła: „Mimo zakazu rodzenia dzieci wiele kobiet nadal zachodziło w ciążę” (s. 43). Można to zdanie odebrać jako ogólną zasadę panującą we wszystkich gettach w okupowanej Europie Wschodniej. Jest to mylące, gdyż na terenie GG nie ustanowiono takiego prawodawstwa.

Istotna część rozdziału odnosi się do seksualności, w tym wykorzystywania ciała jako środka do poprawy warunków egzystencji, procederu określanego za badaczką Kirsty Chatwood³ jako forma „przymusowej prostytucji”. Waxman ukazała różne formy przemocy seksualnej: z jednej strony gwałty dokonywane na Żydówkach przez Niemców lub przez miejscowych mężczyzn, z drugiej zaś przemoc ze strony Żydów mieszkających w getcie. Te interesujące i często nieobecne w literaturze przedmiotu wątki zostały nałożone na ogólne fakty z histo-

³ Kirsty Chatwood, *(Re)-Interpreting Stories of Sexual Violence* [w:] *Life, Death and Sacrifice: Woman and the Family in the Holocaust*, red. Esther Herzog, Jerusalem: Gefen Publishing House, 2008.

rii Zagłady. Niestety, niejednokrotnie pojawiają się w nich błędy. Dla przykładu: jako pierwsze getto utworzone w Europie Wschodniej autorka podała dzielnicę w Radomsku, a nie w Piotrkowie Trybunalskim (s. 32); wymieniając miasta, w których powstały podziemne archiwa, oprócz Warszawy i Białegostoku wskazała także Kraków, choć tam takiej inicjatywy nie było (s. 33); Marka Edelmana określiła jako dowódcę powstania w getcie warszawskim (s. 65). Ponadto tekst zawiera dłuższe fragmenty niemające bezpośredniego związku z tematem przewodnim publikacji i nieco go rozmywające, np. akapit o Januszu Korczaku i jego pracy (s. 67). Uwaga ta dotyczy całej książki.

W kontekście pierwszego rozdziału zastanawiające jest, dlaczego badaczka nie omówiła losów kobiet żydowskich przed powstaniem gett, tym bardziej że korzystała z ankiet Cecylii Słapak, której rozmówczynie odnosiły się do kwestii dotyczących m.in. życia przed utworzeniem getta warszawskiego⁴. Waxman nie poruszyła też takich wątków, jak praca zawodowa i wynikające z niej szanse oraz zagrożenia. Nie odniosła się również do zaangażowania kobiet w działalność podziemnych organizacji w gettach, np. Żydowskiej Organizacji Bojowej.

Rozdział drugi został poświęcony strategiom przetrwania i funkcjonowaniu Żydówek po tzw. aryjskiej stronie. Budując narrację wokół kategorii płci, autorka podkreśliła, że kobiety miały większe możliwości wtopienia się w nieżydowską społeczność, gdyż mężczyźni zdradzały znak obrzezania. Odpowiedni wygląd, fałszywa tożsamość i potwierdzające ją dokumenty, posługiwanie się językiem otoczenia, a także inne czynniki, np. środki finansowe lub praca, zostały wskazane jako dodatkowe, oprócz płci, elementy pomagające przetrwać. Można nadmienić, że Waxman błędnie opisała rozporządzenie Hansa Franka z 15 października 1941 r. jako akt prawny skazujący na karę śmierci tylko osoby ukrywające Żydów. Jej zdaniem dekret ten został rozszerzony miesiąc później przez Ernsta Kundta, gubernatora dystryktu radomskiego, na osoby udzielające Żydom innego rodzaju pomocy oraz na Żydów opuszczających getta bez pozwolenia (s. 91). W rzeczywistości regulacje te znalazły się w pierwotnym rozporządzeniu Franka, a następnie były ponownie ogłaszane przez gubernatorów poszczególnych dystryktów.

Autorka zauważyła, że ukrywające się kobiety były narażone na przemoc seksualną ze strony Niemców, przypadkowych mężczyzn i tych osób, które im pomagały. Podkreśliła przy tym, nie podając jednak źródeł, że gwałty nie miały systematycznego charakteru, ale były częste (s. 71). Waxman, powołując się na publikację Nechamy Tec⁵, stwierdziła, że dotychczasowa praca badaczy niewiele w tej kwestii przyniosła i zjawisko gwałtów w czasie Zagłady nadal pozostaje trudne do zanalizowania (s. 72). W swojej książce uwzględniła też kobiety,

⁴ Szerzej na temat metodologii zbierania tych relacji zob. Dalia Ofer, *Gender Issues in Diaries and Testimonies of the Ghetto. The Case of Warsaw* [w:] *Woman in the Holocaust*, red. Dalia Ofer, Leonore J. Weitzman, New Haven–London: Yale University Press, 1998, s. 143–167.

⁵ Nechama Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York: Oxford University Press, 1986.

które zdecydowały się ukrywać z potomstwem. Przedstawiła dramat tych, które nie chcąc narażać innych osób przebywających z nimi (np. w bunkrach) i odczuwając presję, zmuszone były udusić niemowlęta. Rozważaniom towarzyszy wniosek o znikomych możliwościach udzielania schronienia małym dzieciom. Nie zostały jednak wskazane przyczyny tego, np. ryzyko zdradzenia przez nie swojej prawdziwej tożsamości. W literaturze i relacjach znane są przypadki dzieci, które podczas snu krzyczały w języku jidysz, co mogło prowadzić do dekonspiracji. Jednym z utrudnień było również wydostanie ich poza teren getta, tym bardziej że Niemcy wysyłali je do obozów zagłady zazwyczaj w pierwszej kolejności. Waxman w nazbyt uproszczony sposób odniosła się także do kwestii karania szmalcowników przez organizacje podziemne (s. 95). Z narracji może wynikać, że wyroki były wykonywane często, natomiast nie potwierdzają tego badacze problematyki⁶.

Rozdział trzeci, choć zatytułowany „Obozy koncentracyjne”, skupia się głównie na doświadczeniach kobiet w KL Auschwitz. Zostało w nim ukazane znaczenie płci od pierwszych chwil pobytu w obozie: w trakcie selekcji kobiety w widocznej ciąży oraz kobiety z małymi dziećmi były natychmiast kierowane do komór gazowych; młodych, silnych mężczyzn przeznaczano do pracy, dając im w ten sposób szansę przetrwania. Nie zaakcentowano jednak, że KL Auschwitz, poza tym że był obozem zagłady, stanowił też kompleks, w którym przebywały i pracowały dziesiątki tysięcy więźniów. W ośrodkach zagłady, takich jak Treblinka, Bełżec czy Sobibór, poza grupą więźniów Sonderkommando, wszyscy, niezależnie od płci, byli uśmierceni. W książce została przeanalizowana procedura przyjęcia więźniarek i jej wszystkie odczłowieczające elementy: nagość, pozbawianie włosów, zmiana odzieży i zastępowanie nazwiska obozowym numerem. Tu można nadmienić, że autorka, pisząc o tatuowaniu numeru u żydowskich więźniów KL Auschwitz, jako dodatkowy znak identyfikacyjny wskazała wytatuowany trójkąt. Pomyliła dwa rodzaje oznaczeń – tatuaż z numerem oraz przyszyty do ubrania trójkąt o określonym kolorze (żółty w przypadku więźniów żydowskich). Zdaniem Waxman, podobnie jak innych badaczek przyjmujących perspektywę feministyczną, te same rytuały obozowe oddziaływały w większym stopniu na psychikę kobiet niż mężczyzn. Autorka porusza również kwestię macierzyństwa. W książce zostały ukazane dramatyczne wybory, podejmowane przez matki podczas selekcji, między pozostaniem z dziećmi do końca a ratowaniem przynajmniej własnego życia. Opisany jest też lęk przed możliwym niedoświadczeniem w przyszłości macierzyństwa odczuwany przez więźniarki, u których zanikła menstruacja.

Rozdział czwarty, choć zaczyna się od wniosków dotyczących Zagłady, jest poświęcony okresowi powojennemu, głównie pierwszym miesiącom i latom,

⁶ Zob. np. Dariusz Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. Andrzej Żbikowski, Warszawa: IPN, 2006, s. 121–125.

kiedy Żydzi przebywali w obozach dla dipisów. Autorka skoncentrowała się na obozie Bergen-Belsen. W wielu fragmentach odniosła się do ogólnej sytuacji ocalałych Żydów, a także skupiła na historii rodzin. Podkreśliła, że po doświadczeniach okupacji nastąpił powrót kobiet do tradycyjnych ról, a wyjście za mąż i urodzenie dziecka postrzegano jako rodzaj triumfu nad Niemcami. Analizowała też antysemityczne wydarzenia, do jakich po wojnie doszło w Europie Wschodniej, szczególnie uwzględniając Polskę. Wspomniała m.in. o pogromach, podając za jeden z przykładów pogrom krakowski z sierpnia 1945 r. Przytoczyła tutaj błędne dane o liczbie ofiar: dziesięciu zabitych Żydach i wielu osobach ciężko rannych po podpaleniu synagogi. W rzeczywistości podczas wystąpień zginęła jedna osoba, inne pobito lub raniono.

Książka *Kobiety Holocaustu* stanowi połączenie pracy naukowej i pozycji popularyzującej wiedzę z zakresu perspektywy feministycznej. Waxman, świadoma mechanizmów omawianego ludobójstwa i jego totalnego charakteru, tzn. dążenia do śmierci wszystkich Żydów, stara się ukazać, że „Zagłada [...] była procesem współkształtowanym przez płęć. Skupiała się ona szczególnie na kobietach. Brała na cel kobiety jako istoty seksualne, opiekunki, matki i rodzicielki” (s. 149). Swego rodzaju mankamentem pracy jest to, że autorka opiera się jedynie na źródłach drukowanych, nie sięga do zasobów archiwalnych. Skorzystanie z takich dokumentów mogłoby doprowadzić do odnalezienia nowych, szerzej dotąd nieznanych historii, choć raczej nie zmieniłoby to katalogu zagadnień podejmowanych w kolejnych rozdziałach. Napisana w przystępny sposób, książka nie przytłacza nadmiarem faktów, dat, nie epatuje też liczbami i opisami masowych zbrodni. Podsumowując uwagi wokół publikacji *Kobiety Holocaustu*, chciałabym podkreślić, że mimo wskazanych powyżej uchybień jest to praca potrzebna. Być może jej lektura pomoże nakierować badaczy na uwzględnianie w większym stopniu perspektywy płci w studiach nad Zagładą.

BIBLIOGRAFIA

- Chatwood Kirsty, *(Re)-Interpreting Stories of Sexual Violence [w:] Life, Death and Sacrifice: Woman and the Family in the Holocaust*, red. Esther Herzog, Jerusalem: Gefen Publishing House, 2008.
- Grądzka-Rejak Martyna, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Kraków: Wysoki Zamek, 2016.
- Karwowska Bożena, *Ciało. Seksualność. Obozy zagłady*, Kraków: Universitas, 2009.
- Libionka Dariusz, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich [w:] Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. Andrzej Żbikowski, Warszawa: IPN, 2006.
- Nikliborc Agnieszka, *Uwięzione w KL Auschwitz-Birkenau. Traumatyczne doświadczenia kobiet odzwierciedlone w dokumentach osobistych*, Kraków: Nomos, 2010.
- Ofer Dalia, *Gender issues in diaries and testimonies of the ghetto. The case of Warsaw [w:] Woman in the Holocaust*, red. Dalia Ofer, Leonore J. Weitzman, New Haven–London: Yale University Press, 1998.

Ostrowska Joanna, *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*, Warszawa: Marginesy, 2018.

Stöcker-Sobelman Joanna, *Kobiety Holocaustu. Feministyczna perspektywa w badaniach nad Shoah. Kазus KL Auschwitz-Birkenau*, Warszawa: Trio, 2011.

Tec Nechama, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York: Oxford University Press, 1986.

Waxman Zoë, *Women in the Holocaust: A Feminist History*, Oxford: Oxford University Press, 2017.